

дәуирин, генезисин анық қайсы әсирде, қайсы жылы дөретилгенин дәл тауып айтып қыйын. Бірақ, қарақалпақ илимпазлары Қ.Айымбетов [2:117], Қ.Мақсетов [3:66], И.Сағитовлар [6:66] «Шәрйяр» дәстанының ұақыяларын ұзақ дәуірлер, ески заманлар менен байланыстырады. Өзбек-қарақалпақ фольклоры байланыстарын эпик дәстүрлер мысалында үйренген профессор Х.Абдуллаев бул дәстанның сюжетин «түркий халықлардың турмыслық ертеклери тийкарында» пайда болған деген пикирге келеди [1:82]. Тийкарынан, дәстанның генезиси миф, ерте типинде аўызеки үлгиде ең әйемги дәуірлер пайда болған. Себеби, мифлик сана – адам ақыл-хушының ең ертедеги формасы болғанындай, сол сананың туўындысы болған мифлик-ертеклик формадағы «Шәрйяр» дәстаны да «қарақалпақлардың ең ески заманлардан киятырған мийрасы» [2:103-105]. Бул пикирлерди әдебиятшы илимпаз Қ.Байниязов хәм Т.Байниязовлардың пикирлери де тастыйықлайды. Олар да дәстанның пайда болыў төркинлерин әйемги дәуірлер менен байланыстырады хәм бул илимпазлардың басқа илимпазлардан өзгешелиги дәстанның сюжетинде хәр кыйлы дәуірлердің тарийхый ұақыялары сақланып қалғанын хәм айырым тарийхта жасаған адамлардың атлары да барлығын мысаллар менен дәлиллеп бериўге хәрекет етеди.

Дәстанның мазмунында бастан аяқ қыялый ұақыялар, күшли фантастикалық элементлер, әйемги дәуірлерге тән мифологиялық көринислер сөз етиледи.

#### Әдебиятлар

1. Абдуллаев Х. Узбекско-каракалпакские фольклорные связи. – Ташкент: ФАН, 1991. – С.82.
2. Айымбетов К. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1968. 117-б.
3. Мақсетов Қ. Дәстанлар. Жыраўлар. Бақсылар. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1992. 66-б.
4. «Едиге» дәстаны. Қыс жыраў варианты. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1990. 83-б.
5. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. XIII том. «Шәрйяр» дәстаны. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1984. 105-107-б.
6. Сағитов И. Әдебият хәм фольклор (Әдебий-критикалық мақалалар). – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1983. 103-б.
7. Хожаниязов Ғ. Тарийхымызды терең үйрениў жолында. / «Еркин Қарақалпақстан», 2015, 12-сентябрь, №110 (19728).

**РЕЗЮМЕ.** Мақолада эртак тип сюжетли достонларнинг эртаклар билан боғлиқ жихатлари ўрганилган. Асосан, образлар системасидаги умумийлик ўрганилиб, Шахрийр достони мисолида таҳлил қилинган.

**РЕЗЮМЕ.** В статье рассматриваются аспекты былин со сказочным сюжетом, связанные со сказками. В основном изучается и анализируется общность в системе образов на примере эпоса Шахрийра.

**SUMMARY.** The article examines the aspects of epics with a fairy-tale plot related to fairy tales. Basically, the commonality in the system of images is studied and analyzed on the example of Shahriyorr's epic.

#### Т.СЕЙТЖАНОВ ПОЭМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМЛИК ӨЗГЕШЕЛИГИ

З.Ктайбекова – филология илимлери бойынша философия докторы(PhD)

У.Қыркбаева – магистрант

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

**Таянч сўзлар:** қарақалпақ адабияты, поэма, жанр, шоир, тематика, маҳорат, лирик қаҳраман.

**Ключевые слова:** каракалпакская литература, поэма, жанр, поэт, тема, мастерство, лирический герой.

**Key words:** Karakalpak literature, poem, genre, poet, theme, skill, lyrical hero.

Қарақалпақстан халық шайыры Т.Сейтжанов қарақалпақ әдебиятында көп санлы лирикалық хәм драмалық шығармалары менен кең жәмийетшиликке танылған. Ол қарақалпақ әдебиятында поэмалар да дөретип, әдебиттың жанрлық, формалық жақтан раўажланыўына белгили дәрежеде үлес қосқан. Шайырдың «Мухаббат хәм мәкпарлық», «Әкем хакқында сөз», «Адақсан ығбал», «Шегинген сахра», «Хаял болыў аңсат емес», «Тәғдир», «Жайхун жананлары», «Мазлум Хансулыў» т.б. поэмаларында хаял-қызлар тәғдири, мухаббат, екінши жер жүзлик урыс темаларына арнап жазылған.

Қарақалпақ әдебиятында поэма жанры бойынша әдебиятшы илимпазлар А.Насруллаев [1], Қ.Султановлар [2] тәрәпинен арнаўлы түрде изертленди хәм монографиялары басылып шықты. Атап айтқанда, А.Насруллаев «Заман хәм лиро-эпикалық поэзия» атлы илимий изертлеўинде 1917-жылдан 1945-жылларға шекемги поэма жанрының тарийхын изертлеген болса [1], Қ.Султанов «Заманлас жаным менен...» атлы илимий мийнетинде 1953-1964-жыллардағы қарақалпақ поэма-

Бизин бул пикиримизди профессор И.Сағитовтын: «Егерде «Алпамыс», «Қырқ қыз» сыяқлы дәстанларда геройлар өзлериниң батырлық, қаҳарманлық күшиниң арқасында душпанды жеңетуғын болса. «Шәрйяр»да геройлар душпанды дуўаның күши менен жеңеди. Бунда «Әйдарха», «дәў», «пери», «бүлбилгөя», «Сулайманның жүзиги» сыяқлы мифлик (қиялай) нәрселер көп орын алады» [6:103], – деген пикирлери тастыйықлайды. Изертлеўлер нәтийжесинде биз «Шәрйяр» дәстанының поэтикалық қурылысында мифлик хәм ертеклик мотив басқа жанрды пайда етиўши белгилерге қарағанда басым екенлигин көрдик. Жоқарыда айып өткенимиздей дәстан қаҳарманлары өз мақсетлерине жетиў жолында адамның ақылына уғрас келмейтуғын қиялай-фантастикалық ұақыяларды басынан кеширеді. Қулласы, дәстанның композициясы хәм сюжетинде сөз етилетуғын турмыс пенен байланыслы ұақыялар мифлик, ертеклик элементлердің тасасында көринбей қалғандай сезиледи. Сонлықтан да, биз қарақалпақ халық дәстаны «Шарйяр»ды жанрлық жақтан социаллық-турмыс мәселелери сәўлелендирилген «мифологиялық ерте тип сюжетли дәстанлар» топарына киргизген макул болады, деген пикирге келемиз. Мазмуны хәм формасы жағынан «Шарйяр»ға усас сюжетли дәстанларды усылайынша «ерте тип сюжетли дастанлар» (Г.М.Эгамбердиева), «ертегилик дәстанлар» (Ә.Қоңыратбаев) деген сыяқлы терминлер менен атаў өзбек, қазақ, татар фольклортаныўларында әллекашан-ақ илимий тәжирийбеге ендирилген қубылыслар есапланады.

ларының көркемлик өзгешеликлерин изертлеген. [2] Ал, гәрәсизлик жылларында Қ.Мәмбетов тәрәпинен «И.Юсупов поэмаларының жанрлық өзгешеликleri» арнаўлы үйренилген. [3] Ш.Сайымбетов тәрәпинен «XX әсирдің екінши ярымындағы қарақалпақ поэмаларының поэтикалық өзгешеликleri» (1955-1980 жж.) атлы изертлениўинде Т.Сейтжановтың айырым поэмаларының жанрлық өзгешеликlerine тоқталып өткен. [4] Шайырдың әдебий мийрасларын, поэзиясын, поэмаларын өз алдына изертлеп үйрениў - бүгинги күнде әдебияттаныў илиминдеги әҳмийетли мәселелерден бири болып есапланады.

Т.Сейтжанов дөретіўшилигинде «Тәғдир» поэмасы айрықша орын ийелейди. Поэма екінши жәхән урысы қатнасыўшысы, қаҳарман Орынбай Абдуллаевтың естелигине арналған. Бул хакқында шайыр Т.Сейтжанов поэманың кириспеси бөлиминде эпиграф келтирген.

«Тәғдир» поэмасы жанрлық жақтан лиро – драмалық поэма болып, көркемлиги бойынша оливетворение (жанландырыў) усылы аркалы сәўлеленген. Поэмада

ұақыялар шайыр менен бирге Қуяш, Ай, Шолпан, Жұлдыз, Самал образларының тилинен баянланған. Бул образлардан шайыр – адам, ал қалған бес образ, жансыз, абстракт тәрізде, табиғат қубылыстары, табиғат, аспан денелери болып, олардың барлығы автордың шайырлық шеберлиги арқалы жанланған.

Диалогтың ең дәслепки бөлими Қуяштың тилинен баянланады. Қуяш еки жас, Арыслан хәм Нигарханның мухаббатын тәрипләу, оларды шайырға таныстырыу менен басланады. Мысалы:

Қуяш: «Шайыр, сен қабарма, налыма хасла,  
Сен маған кулақ сал хәм нәзер тасла,  
Саған мен айтайын, қахарманымның,  
Күндіз жаслығында ким болғанлығын [6:149].

Ай тилинен Нигархан менен Арысланның арасында мухаббат сезимлеринің урқан урыуы тәрипленеди. Шолпан, ашықлардың неке тойын өткеріуіге қол бермекши екенін сөз етеди. Қуяш, ертеңине урыс басланғанын, жигиттің Ұатанын қорғау ушын атланғанын, Ұатанының тынышлығы ушын жанын аямай, урыс майданында алысқан қахарманның мәртлерше жүресип атырғанын айтады.

Ауылда ер азаматлардың барлығы фронтқа атланған соң, хаял-қызлар, кемпир-ғаррылар Гүлдирсин жақта мийнет етип, фронт ушын керекли затлары жеткерип турады. Табелшиқ жигит Доспан қолынан айрылып, елине куысады. Ол Нигарханға Арысланның оқтан ушқанын айтып, қара қағаз берип кетеди. Көп узамай Доспан Нигарханға сөз салады.

Жети әскер душпан жерине разведкаға барып, набыт болады.

Нигарханға Доспан да ашық болып, бірақ қыз Арысланды таңлайды. Бұған ызаланған Доспанның жүрегінде дәрт толып кек отында жанады.

Арыслан урыста душпан тәрәпке тутқынға түсип қалады хәм оннан қутылып ауылына куысады.

Шығарма арқалы шайыр урыс жылларындағы халықтың турмысының ауыр болғанын, нешеше-неше перзентлер ана Ұатаны ушын жүрескенін сәулелендіріп берген.

«Жайхун жананлары» - Т.Сейтжановтың эпсанауий мазмұнда жазылған поэмасы. Ол 1983-жылы жазылып, Т.Сейтжановтың шығармаларының II томына киритилген [5:169]. Бул топламның кириспесінде де поэма хакқында «Жайхун жананлары» эпсанауий мелодрамалық шығарма болып есапланады» деп баха берілген [5:181]. Поэманың атамасынан-ақ мәлім болғанындай, поэма хаял-қызларға арналған.

Поэмада ұақыя лирикалық қахарман тәрәпинен баянланады. Кириспе бөлиминде хаяллардың гөззаллығы, мухаббатқа садықлығы, дослығы, қадир-қымбаты тәрипленип, изинен эпсана басланады.

Қаратау баурайындағы гүлистан бир елде әжайып сулыұлар, ғошшақ жигитлер мухаббатқа бөленип, сауашта да, мийнетте де, ел қорғауда да намыс-арын сақлап, аянбай хызметінде болады. Усы сулыұлар сәрдари, хәммеден гөззал, айбатлы, ел жарасығы болып, хұрмет-иззетке бөленген Күндыхан жасайды екен. Бир сауашта сүйген яры, батыр Шахзада мәртлерше жан тапсырған соң, тәғдирдің қатал соққысына ушырағанлығы себепли соңғы ұақытлары кеуил хошы болмайды.

Күндыханға ашық болған жас Иран шахы қыз жеңіу, елин қалай жаулап алыу кереклиги хакқында шарап ишип отырып, ойға талады. Қаратау бойындағы халықты басып алыу аңсат емеслигин ойлап, бас қатырады. Бірақ мархум Иран шах та талай ләшкер тартып, геллеси қан толы меске салынғанын еске түсіріп, усы сапары жеңиске ерисермен, деп үмит етеди.

Иран шахы жаз айларында Жайхун тәрәпке арзыу-арманына жетиу ушын урысқа атланады.

Елдің тынышлығының бузылуынан қорқып, кеули алағада болып, хәр қандай жағдайда да елге жау келгенде де урысқа таяр турыу ушын батыр, темирши уста жигитке курал-жарак таярлата баслайды.

Жас Иран шахы елге жетип келип Күндыханға хат жоллайды:

Депти онда: «Егер бағынсаң,  
Хәм алыма келип табынсаң,  
Хаял болсаң маған опалы,  
Тәрк етсең бул атлын жағаны...  
Қыйнамайман елинді шауып,  
Әрманымды өзиннен тауып!  
Бул урыс дым болады қатты,  
Сен тағы да өжетлик етсең,  
Елиң болар жер менен жексен!...  
Усы мениң сөзлерім айтар,  
Сен тезирек жуабын қайтар... [5:177]

Бұған ғәзепленген Күндыхан сауыт кийип, куралын алып, мыңсан атлы ләшкерин баслап, дабыл қағып, сауашқа атланады.

Күндыхан халқын қорған қалада сақлап, қоршап турған жау ләшкерлерине тас дийуалдың барлық тәрәпинен оқ жаудырады. Шыдамы таусылған Иран шах, Күндыханға нәмәртлик етпей, ләшкерлерин алып келиуін айтады:

Күндыхан сулыу тыңлап бул гәпти,  
Әлле қандай бир ақыл тапты.  
Хәм бақырды: «Мейли шығамыз,  
Ашық-айдын урыс қыламыз.  
Лекин бир шәрт хаял-қызлары  
Не әкетсе ирикпей оларды,  
Жибересең қәлесе қайды  
Есик ашып сол бир жағдайда,  
Жол береміз ләшкерлерине  
Кирмек ушын қорған-қалаға,  
Гилең еркек жекпе-жеклерде,  
Урысасыз, демек, ғалаба,  
Егер бузсаң усы шәртимди,  
Нәлетлеймен сениң атыңды,  
Хәм де сөзсиз есабын тауып,  
Өлтиремен мен сени шауып... [6:178].

Иран шахы бул шәртке ыразы болады. Хаяллар өз күйеулерин, қызлар өз сүйгенлерин ала қапқа салып, арқалап қаланы тәрк етеди. Күндыхан өзи де минара басына шығып, Жайхун дәрйяға секиреди. Темир палуан оны қутқарып алады. Иран шах қалаға кирип, бир бендени таба алмайды. Көп узамай ол да жан тәслим етеди.

Усындай ел хәм яр ышқында жанын пидә еткен Жайхун жананларының алдында бас ийиу кереклиги, сол гөззаллардай қалби таза, батыр арыуларды сүйиу дәркар. Поэмада бул эпсана ұақыяларын сүүретлеуде, елдің гөззаллығын тәриплеуде шайыр сюжет мазмұнын хәм қахарманлар образын шеберлик пенен жарата алған.

Т.Сейтжановтың «Мазлум Хансулыу» поэмасы 1984-жылы жазылып, бул шығарма шайырдың таңдамалы шығармаларының еки томлығында жәрияланды [1:181]. Ол жанрлық өзгешелиги бойынша – лиро-драмалық поэма. Бул поэма да халық аңызына тийкарланып жазылған. Шайырдың бир өзгешелиги мархум Хансулыуды өз қыялында қайта тирилип лирикалық қахарман яғный шайыр өзи хәм ақлаушы хәм қараушы болып оған сорау береді. Ал, қыз жууап қайтады. Поэма диалоглық усылда дауам етеди. Мысалы:

Мазлум Хансулыу  
- Сен кимсең судпысан?  
Шайыр  
Шайырман, шайыр...  
Сырларың ашылсын, бол бұған қайыл [6:182]  
Шығармада пәк мухаббаты жолында ерте құрбан

болған тақаббир қыздың тәғдири сөз етиледі. Хожели елинде, Миздах қаласында Хансулыға нешше хан хәм шақлар ышқысында өргенип ах шегеді. Қыз олардың дәртин, хәттеки атасының да нәсиятларын тыңламайды. Усы ашықлар қатарында қолындағы өнеринен гүл тамған жарлы уста жигит садық та бар еді. Ол қызға хасыл мәрмерден қашап, гүл-шәмен соғып, саўға усынады. Сонда қыз:

Мейли, бир көшкили сарай сал енди,  
Ғышлары қалансын, мәрмер таслардан,  
Булдырап көринсин ең алыслардан,  
Бул қутлы имарат питкен ұағында,  
Сен мәңгиге қал мениң жанымда! [6:183].

-дейди.

Лекин, көшкис сарай питкен күни сен,  
Өзгерип қалыпсаң наз етип бирден,  
Депсең: «Шын ашығым болсаң, егер де,  
Көтерил көшкиге хәм секир жерге! [6:183].

Солай етип, Садық қыздың бул шәртин де орынлап, мухаббаты жолында жанын пидә етеди. Қыз да ойламай ислеген исине соңынан өкинип, өзи де көшкиден кулап, жан тәслим етеди. Лекин, халық нешше мың жылдан берли қыз қәбирин таўап айлеп, ашықлық рәм-зи деп табынып келеди. Хәш ким садықты ойламайды. ...буның сырында не әлапат жатыр?!

Ылайқыпсаң сен, шыныда, өлмес,  
Әпсанаға хәм мақтаўға мәңгилик? [6:183].

-деп шайыр Мазлум Хансулыўды сораўға тутады.

Улыўма шығарма жуўмағында қаралаўшы утылып, ақлаўшы жнип шығады.

#### Әдебиатлар

1. Насруллаев Ә. Заман хәм лиро-эпикалық поэзия. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1965.
2. Султанов Қ. Заманлас жаным менен... – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1972.
3. Мамбетов Қ. И. Юсупов поэмаларининг жанрий хусусиятлари: Фил.фан.буйича фалсафа док. (PhD) дисс.авторевф. – Нукус: 2019.
4. Сайимбетов Ш. XX аср иккинчи ярми қарақалпақ поэмаларининг поэтик хусусиятлари (1955-1980 йй.): Фил.фан.буйича фалсафа док. (PhD) дисс.авторевф. – Нукус, 2020.
5. Сейтжанов Т. Шығармалары. I том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
6. Сейтжанов Т. Шығармалары. II том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.

**РЕЗЮМЕ.** Ушбу мақолада қарақалпақ адабиетинде лиро-эпик жанр хисобланған – поэмалар ҳақида сўз боради. Поэмаларнинг ғоявий-театик, жанрий ва бадий хусусиятлари таниқли қарақалпақ шоири Т.Сейтжанов асарлари мисолида таҳлил қилинған. Шоир Т.Сейтжановнинг хотин-қизлар тақдири, мухаббат, иккинчи жаҳон уруши мавзуларидаги поэмаларининг поэтик хусусиятлари, бадий маҳорат билан талқин қилинған.

**РЕЗЮМЕ.** В данной статье говорится о поэмах, считающихся лирико-эпическим жанром в каракалпакской литературе. Анализируются идейно-тематические, жанровые и художественные особенности поэм на примере творчества известного каракалпакского поэта Т.Сейтжанова. С художественным мастерством осмыслены стихи поэта Т.Сейтжаова о женских судьбах, любви, Великой Отечественной войне.

**SUMMARY.** This article talks about poems, considered a lyric-epic genre in Karakalpak literature. The ideological-theatrical, genre and artistic features of the poems are analyzed on the example of the works of the famous Karakalpak poet T. Seytjanov. Poet T. Seytjanov's poems on the fate of women, love, World War II are interpreted with artistic skill.

#### I.YUSUPOV'TIŇ EPIKALÍQ SHÍĠARMALARÍNDÁ MIFLIK MOTIVLERDIŇ QOLLANÍLÍWÍ (“Máŋgi bulaq” poeması misalında)

R.Qudiyarova – magistrant

*Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti*

**Tayanch so‘zlar:** Mif, motiv, syujet, etnogenetika, poema, ertak, ramziy obraz.

**Ключевые слова:** Миф, мотив, сюжет, этногенетика, поэма, сказка, символический образ.

**Key words:** Myth, motif, plot, ethnogenetics, poem, fairy tale, symbolic image.

Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde eń dáslepki mifke túsiniń bergen N.Dáwqaraev boldı. Ol óziniń «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri» atlı miynetiniń folklorǵa arnaǵan bóliminde mifke minanday túsiniń beredi: «Erte zamanlarda adamlar iliminiń oǵada tómen basqışında turǵan waqıtlarda túrli tábiyat qubılısların, adamlar jámiyetin túsiniw ushin qıyalǵa oylap shıǵarıwǵa urındı. Jámiyetlik turmıstıń, hár qıylı tábiyat qubılıslarınıń ne ushin hám qalay payda bolǵanın anıqlaǵısı keledi. Usınıń nátiyjesinde jámiyetlik tirishlik, turmıs, hár túrli tábiyat qubılısları jóninde oydan, qıyal súriw jolı menen qıyalıy áńgimeler dóretdi. Mine, usınday shıǵarmalardı ilim tilinde mif deydi. Qudaylar, olardıń hárketleri, hádden tısqarı kúshli qaharmanlar, olardıń jeńilisleri, hár túrli tábiyat qubılısları, adamnıń jerdiń jaratılısı jónindegi áńgimeler usı mifke jatadı». [1:171-173]

Т.Сейтжановтың фольклорлық сюжетти көркем шығармада сүзетлеп бериўи жағынан, сондай-ақ поэмада стилистикалық фигуралардан, әсиресе, апострофадан орынлы қолланыўы, шайырдың көркем шеберлигинен, индивидуал өз стилине ийе, қәлеми ысылған шайыр екенлигинен дерек береді.

Шайырдың «Әкем хәккында сөз» поэмасы 1976-жылы жазылған. Ол Т.Сейтжановтың өз әкеси хәккында еске түсириўлери. Шайырдың әкеси көп қыйыншылықлар менен, колхозласыў дәўириниң машақатларын көрип, қара мийнет пенен хожалық болады. Шайыр Тәжетдин Сейтжанның тилеп алған жалғыз ғана улы.

1941-жылы Екинши жер жүзлик урыс басланады. Жас Сейтжан урысқа атланады. Оннан көп күнлерге шекем хат келмейди. Бир күнлери «қара хат» келеди. Сонда әкеси «Улымның түрин көрип кетейин қудай», «Балам келсе 3 күннен кейин өлсем қайылман» - дейди. Бир күнлери баласы урыстан елге қайтады. Сейтжан ғарры Тәжетдинди бағып отырады. 4-күни жан тапсырады. Бул хәдийсеге пүткил халық хайран қалады [5:144]. Поэмада әке сағынышы хәм де перзент мухаббаты сөз етилген.

Жуўмақлап айтқанда, Т.Сейтжанов қарақалпақ әдебиатында поэмалар дәретийдиң шын мәнисиндеги шебери. Оның шығармалары тәлим-тәрбиялық, әдебиетта инсанды тәрбиялаў дереги сыпатында үйренилип, әсиресе, жас әўладты шайырдың поэмаларының жанрлық-стильлик, идеялық-көркемлик өзгешеликлерине болған қызығыўшылығының артыўына ерисемиз.